

İSLAM HUKUKUNDA KADIN TANIKLIĞININ YERİ

PLACE OF WOMAN'S TESTIMONY IN ISLAMIC LAW

Yrd. Doç. Dr. Bünyamin ÇALIK

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi buncalik@hotmail.com, Kars/Türkiye

ÖZ

Bu tebliğde amacımız İslam hukukunda kadın tanıklığının yerini deliller ile ortaya çıkarmak olacaktır. Tanıklık adalet için kamu hizmetleri açısından bir kanıt aracıdır. İslam fıkıh kitaplarında tanıklık konusu zımnen yargı içinde veya özel “şehadet” başlığı altında ele alınmıştır. Bu itibarla da kadının tanıklığı konusu fıkıh kitaplarında dağınık olarak kaydedilmiş, tutarlı ve düzgün değildir. Geçmişte, hukukî yargılamalar, tanıklık üzerine dayanıyor ve tanıkların adil olup olmadığı hâkimler tarafından değerlendiriliyor, onun ifadesi incelenmiyor ya da bakılmıyordu. O zamanlar, bilim adamları tanıklığı etkileyen ufak tefek şeyleri de bilmiyorlardı. Ardından psikologların araştırmaları ve tanıkların söylediklerinin geçerliliğine olan mutlak inancını yadsıyan bilimsel deneyler geldi ve tanıklıktaki hataların nedenlerini ortaya koydu. Bundan dolayı tanıklık yapma ile güçlü bir bağı olan psikoloji bilimi ve diğer bilim dallarının araştırma ve deneyimleri de dikkate alınmalıdır.

Tanıklık, en eski kanıt belgelerinden biridir. Bundan dolayı insan, suç ve cezalarla karşı karşıya kaldığından bu yana tanıklık müessesine muhtaçtır. İnsanlara adalet sunmak için tanıklık ve kanıt, hukuk dünyasında geniş bir yer tutar.

Tanıklık oluşumu ve gelişimi hukuk düşüncesinin oluşumu ve gelişimiyle irtibatlıdır. Ayrıca yargı konularının ispatı için usul kurallarından kaynaklanan gerçeklerle de bağlantılıdır. Suç kavramı insanla birlikte doğmuştur. Her şeyden önce dini düzenin ya da yasağın günahları veya ihlallerinden ibarettir. İnsan evrimleşip geliştikçe devlet ve kanun sistemlerini geliştirdiğinde, başkalarının haklarına yönelik saldırılar da oluşmaya başladı. Bu tür saldırılara ve suçlulara karşı da misilleme ile karşılık verilmesi gerekir. Cezanın başlangıçta bireysel misilleme ile karşılık verilmesi fikri hâkimdi. Ancak bununla birlikte devletlerin ve yasaların gelişmesi ve ilerlemesi ve yargının ortaya çıkışı, usul sistemleri ve diğer ispat araçlarıyla birlikte, tanıklık ile de davaların ispat edilmeleri durumu ortaya çıkmıştır.

Bu genel çerçevede içinde kadının tanıklığı konusuna geldiğimizde, İslam hukukunda bazı konularda kadının tanıklığının hiç kabul edilmediğini görmekteyiz. Örneğin fıkıh kaynaklarında zina suçunun sübutu için dört erkek tanığa ihtiyaç vardır. Bu konuda kadınların tanıklıkları geçerli değildir. Bazı konularda ise bir erkek tanığın yanında iki kadın tanığın istendiği, bazı durumlarda ise tek kadının tanıklığı ile yetinildiği görülmektedir.

Anahtar Kelime: Kadın, Tanıklık, Hukuk, Delil

ABSTRACT

In this statement, our main object is to explain the importance and place of woman's testimony in Islamic Law with its evidence. Testimony is an instrument of proving in the sense of public service for justice. When we examine the sources of Islamic Law, we can observe that case of testimony is usually discuss below the title testimony or it is discussed implicitly within the jurisdiction. This is the reason why the testimony subject has been discussed in the way disorderly, so it is neither coherent nor decent.

In the past, legal judgments were based on testimony and judges were the ones who determined if testifier was just or not, quality of their testimony was not the case to argued. Back then, the scientist did not know the facts which can affect the testimony. After, the world has discovered the researches of psychologists and scientific experiments which deny absolute belief to the discourse of testifiers. Because of this, we defend that it is necessary to take into considering the researches and experiences of psychological science and other disciplines which have a strong relationship between testimonies.

Testimony is one of the oldest documents of a witness. That is why humankind is needed testimony when there is a situation which involved crime and punishment. Testimony and evidence have a very large place in the world of law to give people justice.

Creation and evaluation of testimony have a lien between the creation and evaluation of ideas of law. Besides, it is

connected with the facts which originated from rules of procedure for justification of jurisdiction subjects. The crime concept has been born with humankind. First of all, that concept is relevant to the violation of the prohibition. Along with the evolution of humankind, attack towards to others rights has begun. The necessity of response of these kinds of attacks has emerged. At the outset, there was an idea of individual reprisal against crime. But along with the creation and evaluation of states and legislation, and the emergence of jurisdiction the need of existence a proof with testimony has come in sight.

In this context, when we mention about woman's testimony, we can observe that their testimony is not accepted for certain issues. For example, for adultery crime, there would be needed four men and woman's testimony is not valid on this subject. The issue of numbers and who might be a testifier can be changed according to the situation. For instance, according to Islamic Law, for certain cases, there would be a necessity of two women beside a man. And also in certain cases, we observe one woman can be enough for testimony.

Keywords: Woman, Testimony, Law, Evidence

1. GİRİŞ

Tanıklık adalet için kamu hizmetleri açısından bir kanıt aracıdır. İslam fıkıh kitaplarında tanıklık konusu zımnen yargı içinde veya özel "şehadet" başlığı altında ele alınmıştır. Bu itibarla da kadının tanıklığı konusu fıkıh kitaplarında dağınık olarak kaydedilmiş, tutarlı ve düzgün değildir.

Geçmişte, hukukî yargılamalar, tanıklık üzerine dayanıyor ve tanıkların adil olup olmadığı hâkimler tarafından değerlendiriliyor, onun ifadesi incelenmiyor ya da dikkate alınmıyordu. O zamanlar, bilim adamları tanıklığı etkileyen faktörleri de bilmiyorlardı. Ardından psikologların araştırmaları ve tanıkların söylediklerinin geçerliliğine olan mutlak inancını yadsıyan bilimsel deneyler geldi ve tanıklıktaki hataların nedenlerini ortaya koydu. Bundan dolayı tanıklık yapma ile güçlü bir bağı olan psikoloji bilimi ve diğer bilim dallarının araştırma ve deneyimleri de dikkate alındı.

Tanıklık, en eski kanıt belgelerinden biridir. Bundan dolayı insanlık, suç ve cezalarla karşı karşıya kaldığından bu yana tanıklık müessesine ihtiyaç duymuştur. İnsanlara adalet sunmak için tanıklık ve kanıt, hukuk dünyasında geniş bir yer tutar.

Tanıklık oluşumu ve gelişimi hukuk düşüncesinin oluşumu ve gelişimiyle irtibatlıdır. Ayrıca yargı konularının ispatı için usul kurallarından kaynaklanan gerçeklerle de bağlantılıdır. Suç kavramı insanla birlikte doğmuştur. Her şeyden önce dini düzenin ya da yasakların ihlallerinden ibarettir. İnsan evrimleşip devlet ve kanun sistemlerini geliştirdiğinde, başkalarının haklarına yönelik saldırılar da oluşmaya başladı. Bu tür saldırılara ve suçlulara karşı da misilleme ile karşılık verilmesi gerekir. Cezanın başlangıçta bireysel misilleme ile karşılık verilmesi fikri hâkimdi. Ancak bununla birlikte devletlerin ve yasaların gelişmesi ve ilerlemesi ve yargının ortaya çıkışı, usul sistemleri ve diğer ispat araçlarıyla birlikte, tanıklık ile de davaların ispat edilmeleri durumu ortaya çıkmıştır.

Yakın zamanlara kadar nerdeyse tüm dünyada kadına hukuki şahsiyet ve ehliyet tanınmadığı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak asırlarca önce İslam kadına kısmen de olsa bir hukuki şahsiyet ve ehliyet tanımış, onları erkeklerin vesayetinden kurtarmıştır. İslam hukukunda kadın her çeşit akdi yapar, mülk sahibi olur, mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur, ne babası, ne kocası, ne de bir başkası ona müdahalede bulunabilir. Ayrıca İslam kadını erkeğin insanlık, fazilet, Allah'a karşı görevlerinde eşit olduklarını vurgulamış, yaratılıştan gelen ve birbirini tamamlayan farklı kabiliyet ve özelliklerini göz önüne alarak toplum hayatında işbölümünü öngörmüş, bu iş bölümünde örf ve gelenekleri dikkate alarak ve öncelikleri belirlemekle beraber ihtiyaçlar ve zorunlu bulunduğu durumlarda rollerin değişimi ve paylaşımı kapısını açık tutmuştur.

Bu genel çerçeve içinde kadının tanıklığı konusuna geldiğimizde, İslam hukukunda bazı konularda kadının tanıklığının hiç kabul edilmediği, bazı konularda ise bir erkek tanığın yanında iki kadın tanığın istendiği, bazı durumlarda ise tek kadının tanıklığı ile yetinildiği görülmektedir. Örneğin fıkıh kaynaklarında zina suçunun sübutu için dört erkek tanığa ihtiyaç vardır. Bu konuda kadınların tanıklıkları geçerli değildir. Keza tamamen fitrata uygun olarak kadınların bilgi ve ilgi sahası olan doğum, bekâret, emzirme gibi konularda ise erkeğin değil, kadının tanıklığı geçerlidir. Bu iki konu dışında erkek tanık yanında kadın tanığın tanıklığı konusunda örneğin borçlar hukuku bağlamında ise ayet şöyle diyor: *"Erkeklerinizden iki tanık tutun; eğer iki erkek bulunmazsa, tanıklardan razı olacağınız bir erkek, biri unuttuğunda diğeri ona hatırlatacak iki kadın olabilir."* ayet delil gösterilerek "bir erkeğin yanında iki kadın tanık" bulunması şart koşulmuştur.

Malikilerden İbnü'l-Arabi, Cumhurun bu ayeti anlama tarzını eleştirmiştir. O'na göre ulemanın, ayetin "fein lem yekûnâ raculeyni..." lafızlarından ibdal (bedeliyyet) anlamı çıkarmaları ve buna dayanarak kadınların şahitliğinin kabulünün erkek şahitlerin yokluğu şartına bağlandığını zannetmeleri yanlıştır. Çünkü eğer Hak Teâla onların iddia ettiği gibi bunu irade etseydi açıkça, "fein lem yûceda raculeyni" eğer iki erkek

bulunmazsa, ifadesini kullanırdı. Hâlbuki ifade, "fein lem yekûnû raculeyni..." eğer şahitler iki erkek değilse, şeklindedir. Bu ifadede, kadınların şahitliği, erkek şahidin bulunmaması şartına bağlanmıyor. Sadece tutulan şahitlerin ikisi de erkek değilse bir erkek yerine iki kadının şahit tutulması gereği vurgulanıyor.¹

Uygulama örneklerinden biri olarak; *H.1445/M.1732 tarihli bir dava zaptına göre, Adana da hamamda kadınlar arasında çıkan bir kavgada bir kadını, anne kız iki kadın yumruklayarak döverler ve bir dişini kırarlar. Yaralanan kadın, kendisini döven iki kadını mahkemeye verir. Davasını ispat için kendisinden beyyine istendiğinde iki kadın şahit getirir. Kadı bunun haricinde bir de erkek şahit ister. Davacı erkek şahidinin olmadığını söylediğinde, sırf kadınların şehadetlerinin makbul olmadığına dair devrin Adana Müftüsü Abdüsselam Efendinin verdiği fetva gereği davacı şer'î anlamda delil getiremediği için davadan men edilir. Söz konusu fetvada şu ifadeler yer alır: "Hind hamamda, Zeyneb'in yumruk ile ağzına urup bir dişini çıkardığında yalnız nisâ tâifesi şehadet eyleseler, şehadetleri makbul olur mu? el-Cevap: Allah u Âlem olmaz..."² verebiliriz.*

Ancak ayette kadın tanığın iki olmasının gerekçesine bakıldığında "*kadının değer ve insanlık yönünden erkekle kıyaslama veya onu aşağılama*" gibi bir anlam çıkarmak kanaatimizce mümkün değildir. Gerekçe tamamen "*unutma, şaşırma, yanılma hatta sosyal hayattaki aktif rolü*" ile ilgilidir ve hakkın, adaletin yerini bulması amaçlanmaktadır. Bu savımızı desteklemesi bakımından şu rivayette: "*Göçebenin şehirli hakkında şahitlik etmesi caiz değildir...*"³ erkeğin tanıklığı geçerli sayılmamıştır. Yoksa erkeğin aşağılanması değildir.

2. TANIKLIK/ŞEHADET

Şehadet sözlükte, (شهد - يشهد - يشهد - شهادة) fiilinden türemiş mastar bir kelime olup, *tanık olmak; bir yerde kutlamada bulunmak, kutlamaya katılmak, bir şeyi görmek, şahitlik, tanıklık etmek, tasdik etmek, onaylamak, tekit etmek, bir dokümana tanık, şahit olarak imza atmak, hüküm vermek* gibi anlamlara gelir.⁴

Terim olarak ise; yargı meclisinde şehadet lafzını kullanarak, bir hakkın ispat edilmesi için doğru sözlü şahsın verdiği haberdur.⁵

Rüknü; "eşhedü" şahitlik ederim, tanıklık ederim" lafzından ibarettir. Çünkü naslar bu lafzın kullanılmasını şart koşmuştur.⁶ Bu konuda kitap⁷ ve sünnette⁸ birçok deliller vardır.

Hükmüne gelince; şartlarını taşıdıktan sonra, hâkime böyle bir tanıklık gereğince hüküm vermek vaciptir. Tanıklığın tahammülü ve edasının hükmü ise, tanıklık etmeye çağırıldığı takdirde farz-ı kifâyedir. Çünkü herkes tanıklık etmeyi terk edecek olursa, hak kaybolur. Tahammülden sonra tanıklığın eda edilmesi durumunda farz-ı ayn olur. Artık tanıkların tanıklığı eda etmeler lazımdır. Davacı, onlardan tanıklık etmelerini istediği takdirde, tanıklığı gizlemeleri caiz olmaz.⁹ Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "... Tanıklar davet edildikleri vakit kaçınmasınlar. ", "...Ve tanıklığı da gizlemeyin. Kim onu gizlerse muhakkak onun kalbi günahkârdır. "¹⁰, "Tanıklığı Allah için dosdoğru yapın. "¹¹

2.1. Tanıklığın Koşulları

Tanıklık yapacak kişilerde aranacak koşullar şunlardır:

- İslam; tanıklığa ehil olmada "İslam" şartı aranmamıştır. Ancak gayri müslim birinin Müslüman hakkında düşmanlık ve yalancı tanıklık ihtimaline istinaden tanıklığı geçerli kabul edilmeyip, böyle bir durumda tanık olacak kişinin Müslüman olması şartı aranmıştır.¹²

¹ Beroje, Sahip, *Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi*, Ekev akademi Dergisi Yıl: 8 Sayı: 19, Bahar2004, s.115; bkz. İbnü'l-Arabi, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 334.

² Adana Şer. Sic. 129 Numaralı Defter, s.154, blg.260; Nâsi, Aslan, *Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetvâ ve Kazâ Münasebeti*, Dinin Araştırmalar Dergisi, Mayıs-Ağustos, 1999, c.2,s.4.

³ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübra*, X,250; Dârekutni, *Sünen*, IV,219; Ebu Yâ'le, *Müsned*, XI, 317.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 240.

⁵ İbnü'l-Hümmam, *Fethü'l-Kadir*, VII, 364; İbn Abidin, *ed-Durü'l-Muhtar*, IV/85; Derdir, *eş-Şerhu'l-Kebir*, IV, 164; Şirbînî, *Muğnil-Muhtac*, IV, 426. Zuhayli, *Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühü*, VII, 697; Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VII,301.

⁶ İbn Abidin, *ed-Durü'l-Muhtar*, VI, 266; Meydani, *Lübab Şerhu'l-Kitab*, IV, 57; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IX, 16; Zuhayli, *Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühü*, VII, 697; Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VII,301.

⁷ Bakara, 2/282; Talak, 65/2.

⁸ es-San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, IV, 130; Zeylai, *Nasbu'r-Raye*, IV, 82.

⁹ Serahsî, *Mebcut*, XVI, 177; İbnü'l-Hümmam, *Fethü'l-Kadir*, VI, 3; İbn Abidin, *ed-Durü'l-Muhtar*, IV, 386; Derdir, *eş-Şerhu'l-Kebir*, IV, 199; Şirbînî, *Muğnil-Muhtac*, IV, 450; İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 146; Şirazi, *el-Mühezzeb*, II, 323; Zuhayli, *Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühü*, VII, 698; Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VII,302.

¹⁰ Bakara, 2/282.

¹¹ Talak, 65/2.

¹² İbn Kudame, *el-Muğni*, 9/164.

- b. Bülüğ; tanık baliğ olmalıdır. Bu konuda mezhepler arası ihtilaf vardır.
- c. Akıl; tanık akıllı olmalı.
- d. Hürriyet; tanık köle olmamalı.
- e. Hıfz; tanık gördüğü şeyi anlayıp zihninde tutabilecek ve sözüne güvenilebilecek birisi olmalı.
- f. Konuşabilme; tanık dilsiz olmamalı.
- g. Görme; tanık olayı iyi görüp olaya muttali olmalı.
- h. Adalet; tanık fiillerinde ve dini yaşayışında mutedil olmalı.
- i. Cinsiyet; tanıklık erkek ve kadınlarda farklılık arz eder.

2.2. Tanıklığı Taşımanın Koşulları

Mezheplere göre tanıklığı taşımanın koşulları¹³ şunlardır:

- a. Tanığın aklı başında olmalı
- b. Tanığın gözleri görmeli

Tanıkların tespiti, olaylara göre değişir. Şöyle ki: Hukukullahı ait olan hadd-i zina hususunda tanıklar, dört erkektir. Diğer hudüd/cezalarda ve kısaslar hakkında ise iki erkektir. Bunlarda kadınların tanıklıkları kabul olunmaz. Kul haklarında ise tanıklar, iki erkek veya bir erkek ile iki kadındır. Bunlarda yalnız kadınların tanıklıkları geçerli değildir. Ancak erkeklerin vakıf olmaları mümkün olmayan yerlerde yalnız kadınların tanıklıkları kabul olunabilir.¹⁴

2.3. Tanıklığa Engel Olan Durumlar

Tanıklığa engel olan durumlar şunlardır:

- a. Akrabalık
- b. Töhmüt
- c. Düşmanlık

2.4. Kadının Tanıklığı

Kadın tanıklığının geçerli olduğu kısımlar şunlardır:

- a. Tek başına kadın tanıklığının geçerli olduğu durum
- b. Bir erkek iki kadın tanığın geçerli olduğu durum
- c. Kadınların kısas ve had cezalarındaki tanıklığı
- d. Yeminleriyle beraber iki kadının tanıklığı

2.4.1. Tek Başına Kadın Tanıklığının Geçerli Olduğu Durum

Erkeklerin bilemeyecekleri konularda sadece kadınların tek başına, tanıklıkları kabul olunur. Bu hususta islam fakihleri arasında ittifak vardır.¹⁵ Ancak Hanefi mezhebinden İmam Züfer'in muhalefeti vardır.¹⁶

Yalnız kadınların tanıklığının kabul edilebileceği konular şunlardır:

- a. Çocuğun diri olarak doğduğuna (İstihlâl¹⁷) tanıklıkları kabul olunur.¹⁸

¹³ Kāsānī, *Bedai'ü's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, VI,266; İbn Abidin, *ed-Durü'l-Muhtar*, IV, 385; İbn Kudāme, *el-Muğni*, IX, 58; Şirazi, *el-Mühezzeb*, II, 334; Şirbini, *Muğnil-Muhtac*, IV, 46.

¹⁴ Bilmen, Ömer Nasühî, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII,123.

¹⁵ Sa'di Ebû Ceyb, *Mevsuatü'l-icma' fi'l-fikhi'l-İslâmî*, I, 548; Serahsî, *Mebcut*, XVI, 124; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, II, 151; Şafii, *Üm*, VII, 48; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, II, 381; İbn Ferhun, *Tebziratü'l-Hükkam*, I, 250; İbn Asker el-Bağdadi, *İrşadü's-salik*, s.203; Abderi, *et-Tac*, VI, 182; Şaşi, *Hilyetü'l-ulema*, VIII, 278; Şirbini, *Muğni'l-Muhtac*, IV, 242; İbn Kudāme, *el-Muğni*, XII, 16; İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396; Abdurrezzak, *Musannaf*, VII, 484.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396.

¹⁷ İbn Manzur, *Lisānu'l-Arab*, XI, 711; Çocuğun doğar doğmaz hemen ağlamağa başlaması veya canlı olduğunu belli eden şeye istihlâl denir.

¹⁸ Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm*, IV, 352-354; Serahsî, *Mebcut*, XVI, 126; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, II, 151; Aynî, *el-Binaye fi Şerhi'l-Hidaye*, VIII, 133; İbn Abidin, *ed-Durü'l-Muhtar*, V, 464.

- b. Erkeklerin bakamayacakları kadın organlarındaki kusurlar hususunda, yalnız kadınların ihbar ve tanıklığı kabul olunur.¹⁹
- c. Liân²⁰ konusunda kadınların tanıklığı kabul olunur.
- d. Doğuma tanıklıkları kabul olunur.
- e. Bekâret tespitinde tanıklıkları kabul olunur.²¹
- f. Kadın hamamlarında bir adam öldürme hadisesi meydana gelse, buna dair diyet hususunda kadınların tanıklıkları kabul olunur.²² Ancak bu konuda farklı fetvalar da vardır.²³

2.4.2. Bir Erkek İki Kadın Tanığın Geçerli Olduğu Durum

İslam fakihleri nasslara dayalı olarak bir erkek ile iki kadının tanıklığı geçerli olduğu konusunda müttefiktirler.²⁴ Hangi olaylarda bir erkek ile iki kadının tanıklığı geçerlidir? Bu sorunun cevabını iki başlık altında ele alacağız:

2.4.2.1. Emvalde/Malî Konularda Bir Erkek İle İki Kadının Tanıklığı

Emvalde/malî (müdayene, bey', vakf, icâre, hibe... vb.) konularda bir erkek ile iki kadının tanıklığının geçerli olduğu hususunda islam fakihleri ittifak etmişlerdir.²⁵

2.4.2.2. Ebdân/Bedensel, Fiziksel Konularda Bir Erkek İle İki Kadının Tanıklığı

Bedene taalluk eden (nikâh, talak, neseb, iddet... vb.) konularda islam fakihleri ihtilaf etmişlerdir.

- a. Ebdân/bedensel, fiziksel konularda bir erkek ile iki kadının tanıklığının geçerli olduğunu kabul edenler: İmam Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel'in bir görüşü, zahiriler, Şa'bî, Sevrî, İbn Hazm gibi müçtehitlerdir.²⁶
- b. Ebdân/bedensel, fiziksel konularda bir erkek ile iki kadının tanıklığının geçerli olduğunu kabul etmeyenler: İmam Malik, Şafiî, Hanbelî Mezhebi, İmamiyye, Neha'î, Zührî, gibi müçtehitlerdir.²⁷

2.4.3. Kadınların Kısas Ve Had Cezalarındaki Tanıklığı

İslam fakihleri kadınların zina, sirkat/hırsızlık, kazf/iftira gibi suçların cezalarında kadınların tanıklığının geçerli olup olmadığına ihtilaf etmişlerdir.

Ceza davalarında Kur'an'ın, zina suçu hariç, diğer had ve kısas suçlarının hangi nisaptaki bir şahitlikle sübut bulacağı hususunda bir şey söylememesi, yani suçların ispatı için belli deliller istememesi, bir suç olayının mahiyet ve amaç açısından medeni bir ilişkiden farklı bir karakter taşıması özelliğine işaret olarak değerlendirilebilir.²⁸

Günümüzde adli tıp, kriminal raporlar, sorgu taktik ve teknikleri ve olay yeri keşfi gibi imkânlar sayesinde suçların ispatı çok daha kolaylaşmıştır. Hâkimler, bu bilimsel ispat imkânları sayesinde çoğu zaman zayıf bir şahitlikten hareketle suçluyu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde tespit edebilmektedirler. Dolayısı ile eğer gaye bir suçun ispatı ise, bugünün şartlarında değil bir kadının, bir çocuğun bile şahitliği büyük öneme

¹⁹ Serahsî, *Mebcut*, XVI, 126.

²⁰ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 387; liân; Zevc ile zevcenin hâkim huzurunda şer'i usulüne uygun olarak dörder defa şahitlikte bulunduktan sonra, nefislerine lânet ve gadab okumak suretiyle olan yeminleri. Buna: Mülâene, telâun, iltiân da denir. Bu konuda Ebu Hanife ile cumhur arasında ihtilaf vardır. Ebu Hanife'ye göre "Liân" tanıklıktır, diğerlerine göre ise yemindir. Bkz; Kâsânî, *Bedaiü's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, III, 243; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IX, 5;

²¹ Kâsânî, *Bedaiü's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, II, 322-325.

²² Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm*, IV, 401; Ömer Nasuhi Bilmen, *Istılahatü Fıkhiyye Kamusu*, VIII, 123.

²³ Bünyamin Çalık, *Kadınlarda Muhammed Arif Efendi'nin "Bahru'l Fetâvâ" Adli Eserinin Fetvâ Açısından Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, bk. MES'ELE: Hamamlar da insanlar arasında vakta olan hususta müteallik davalarda sadece kadınların şehadetleri makbul olur mu? ELCEVAP: Olmaz. (Bahru'l Fetava, vr./263b).

²⁴ Serahsî, *Mebcut*, XVI, 100; Semnani, *Ravzatü'l-kudat*, I, 210; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, II, 151; İbn Abdülber, *el-Kâfi*, II, 902; Ruayni, *Mevahibü'l-celil*, VI, 181; Şafiî, *Um*, VII, 47; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 4, 441; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukü'l-hükmiyye*, s.130; İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396.

²⁵ Serahsî, *Mebcut*, XVI, 100; Semnani, *Ravzatü'l-kudat*, I, 210; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, II, 151; İbn Abdülber, *el-Kâfi*, II, 902; Ruayni, *Mevahibü'l-celil*, VI, 181; Şafiî, *Um*, VII, 47; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 4, 441; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukü'l-hükmiyye*, s.130; İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396; Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm*, IV, 351.

²⁶ Serahsî, *Mebcut*, XVI, 100; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, II, 151; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XII, 16; İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemin*, I, 77; İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396; Hârûnî, *Şerhu't-Tecrid fi Fıkhi'z-Zeydiyye*, VI, 234; Meclisi, *Biharü'l-envari'l-câmia*, CI, 321.

²⁷ İbn Abdülber, *el-Kâfi*, II, 906; Şafiî, *Um*, VII, 85; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XII, 7; Amili, *Vesailü's-Şia*, I/IX, 258; Tüsü, *en-Nihaye fi mücerredi'l-fikh ve'l-fetava*, s.332.

²⁸ Beroje, a.g.m. s.133.

haizdir. Burada dikkat edilmesi gereken tek şey, hâkimin şüpheyi daima sanığın lehine kullanması ve maddi gerçeğe ulaştığına kesin yüzde yüz kanaat getirmediği ceza hükmü vermekten kaçınmasıdır.²⁹

- Kadınların zina, sirkat/hırsızlık, kazf/iftira gibi suçların cezalarında kadınların tanıklığının geçerli olduğu görüşünü benimsemeyenler: Hanefilerin, Malikîlerin, Şafîîlerin ve Zeydîlerin ekserisi bu görüştedirler.³⁰
- Kadınların zina, sirkat/hırsızlık, kazf/iftira gibi suçların cezalarında kadınların tanıklığının geçerli olduğu görüşünü benimseyenler: Zahiri mezhebinden İbn Hazm'a göre bu konuda kadın erkek eşit olup kadın tek başına da tanıklık yapabilir.³¹ Ata İbn Ebi Rebah ve Hammad b. Süleyman'a ve İmamiyye mezhebine göre de bu konularda bir erkek iki kadının tanıklığı geçerlidir.³²

Had ve kısas davalarında eğer tanıktan başka delil yoksa sübut için zinada dört erkek tanık, diğerlerinde ise asgari bir erkek iki kadının tanıklığı şarttır. Had ve kısas suçlarında adli tıp ve kriminal raporlarla doğruluğu kesinliğe kavuşturulmamış iki erkek/bir erkek iki kadının tanıklığından daha zayıf tanıklarla ceza hükmü verilmemelidir. Kadının tanıklığına yer verilmemesi durumunda birçok suçlunun cezasız kalacağı iddia edilebilir. Ancak bilindiği gibi İslam hukuku, adam öldürme ve yaralama suçlarında kısas yanında alternatif ceza da sunmuştur. O da mali tazmin olan diyet alma hakkıdır. Davacı, kısas isteme hakkından vazgeçip diyet talep edebilir. Bu açıdan, kısas suçları iki erkek veya bir erkek iki kadının tanıklığı ile ispat edilemediği takdirde cani delil yetersizliğinde kısas edilmekten kurtulsa da bu onun tamamen beraat edeceği anlamına gelmez. Bu durumda dava diyet alma davasına dönüşür ve mali bir davanın ispatında yeterli görülen tanıklık nisabı ile davacı diyete hak kazanır. Örneğin bir erkek iki kadının tanıklığı veya bir erkek bir kadının tanıklığı ile diyete hükmedilebileceği konusunda geniş bir uzlaşma vardır.³³

2.4.4. Yeminleriyle Beraber İki Kadının Tanıklığı

İslamî yargılama usulünde tanık olarak yalnız bir erkek olduğunda bu erkeğin yemini ikinci erkek tanık yerine sayılır.³⁴ Ancak bu tek erkek tanıklık yapmazsa iki kadının yeminleri ile beraber tanıklıkları hususunda iki farklı görüş vardır.

- İki kadının yeminleri ile beraber tanıklıkları caizdir diyenler: İmam Malik, Hanbelîlerin bir görüşü, İbn Teymiyye ve Karafî ise bu görüşünü Ebu Hanife'ye nispet eder.³⁵
- İki kadının yeminleri ile beraber tanıklıkları caiz değildir diyenler: Şafîî, Hanbelîlerden bir diğer görüş, Zeydî'ye ve İmamiyye'lerdir.³⁶

2.5. Hunsanın³⁷ Tanıklığı

İnsanlar arasında seyrek de olsa, cinsiyet karışıklığı olan kimseler bulunur. Bunlardan bazılarında hem erkek, hem de kadın özellikleri bir arada olur. Bazen da iki cinsin de özelliklerini taşımaksızın, gaita veya cinsiyet organından dışarı atması gereken maddeleri, göbük yerinden dışarı atarlar. İşte bu gibi insanlara hunsa denir. Bunların, erkek veya dişi oldukları ortaya çıkarsa problem kalmaz. Ancak erkek veya kadın oldukları tespit edilemezse "hunsanın müşkil" diye anılırlar.³⁸

İslam fakihleri hunsanın müşkilin tanıklığının malî ve kadınların tanıklığının geçerli oldukları yerlerde caiz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.³⁹

²⁹ Beroje, a.g.m. s.133.

³⁰ Serahsî, *Mebstut*, XVI, 100; Kâsânî, *Bedâiü's-Sanai' fî Tertibi's-Şerai'*, VI, 279; Zeylai, *Tebyiniü'l-Hakaik*, IV, 209; Sehnün, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, IV, 9; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 381; Şafîî, *Üm*, VII, 85; İbnü'l-Münzir, *el-İcma'*, s.31; Maverdi, *el-Havi'l-kebir*, XVII, 7; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XII, 7; Buhuti, *Keşşafü'l-Kına'*, VI, 434; Hârûnî, *Şerhu't-Tecrid fî Fikhi'z-Zeydiyye*, VI, 235; Uneysî, *et-Tacü'l-müzheb*, IV, 66.

³¹ İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396.

³² Maverdi, *el-Havi'l-kebir*, XVII, 7; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XII, 7; Tûsî, *en-Nihaye fî mücerredil-fikh ve'l-fetava*, s.333; Amili, *Vesailü's-Şia*, I/IX, 258.

³³ Beroje, a.g.m. s.130.

³⁴ Zuhayli, *Fikhu'l-Kaza ve'd-Da'vâ ve'l-İsbat*, s. 235.

³⁵ Karafî, *el-Füruk*, IV, 201; İbn Cüzey, *el-Kavaninü'l-fikhiyye*, s. 204; Abderî, *et-Tac*, VI, 181; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turükü'l-hükmiyye fi's-siyaseti's-şer'iyye*, s.136; İbn Hazm, *el-Muhalla*, IX, 396.

³⁶ Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 443; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XII, 11; Buhuti, *Keşşafü'l-Kına'*, VI, 435; Uneysî, *et-Tacü'l-müzheb*, IV, 83; Hilli, *el-Muhtasarü'z-nâfi'*, s.288.

³⁷ Hunsanın: Hem erkek, hem de dişi olan insan, bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 145.

³⁸ Serahsî, *el-Mebstut*, XXIX, 91-92; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*, V, 367-68; İbn Kudâme, *el-Muğni*, VII, 113, 121; Seyyid Sabik, *Fikhu's-Sünne* III, 454; Sübuki, *el-Menhelü'l-Azbü'l-Mevrüd*, I, 196.

³⁹ Merginani, *el-Hidâye*, III, 125; İbnü'l-Hümmam, *Şerh ü Fethi'l-Kadir*, VII/422; Zeylai, *Nasbü'r-riye*, V, 93; Hattab, *Mevahibü'l-celil*, VI, 432; Suyûtî, *el-Eşbah ve'n-nezair*, s.242; İbn Kudâme, *el-Muğni*, X, 25; Efta'feyyiş, *Şerhu Kitâbi'n-Nil*, XIII,121.

2.6. Erkeklerle Kadınlar Arasındaki Tanıklığı Etkileyen Doğal Farklılıklar

İnsanın yaratılışı ile ilgili olarak Allah u Teâlâ şöyle buyuruyor: *“EY İNSANLAR! Sizi bir tek can(lı)dan yaratan, ondan eşini var eden ve her ikisinden pek çok kadın ve erkek meydana getiren Rabbinize karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun. Kendisi adına birbirinizden (haklarınızı) talep ettiğiniz Allah'a karşı sorumluluk bilinci duyun ve bu akrabalık bağlarını gözetin. Şüphesiz Allah, üzerinizde daimî bir gözetleyicidir.”*⁴⁰

Başka bir ayette ise; *“Ey insanlar! Bakın, Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki birbirinizi tanıyabilesiniz. Şüphesiz, Allah katında en üstün olanınız, O'na karşı derin bir sorumluluk bilincine sahip olanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olandır”*⁴¹ buyurmaktadır.

İslam hukukunda hukukî sorumluluklar iman, ibadet, muamelât ve ahlaki yükümlülükler açısından kadın erkek eşittir. Fakat biz burada toplumsal cinsiyet eşitliğini kast etmiyoruz. Zira bugün ülkemizde her alanda kadın-erkek eşitliğini savunan bir görüş hararetle savunulmaktadır. Bu görüşü savunanlar, kadınların siyasal, sosyal, kültürel ve aile hayatında erkekler her ne hakka sahipse kadınların da aynı hakka sahip olması gerektiğini belirtiyorlar. Bu konularda erkeklerle kadınlar arasındaki cinsiyetten kaynaklanan farklılıklara vurgu yapmanın ayrımcılık olarak değerlendirilmesi gerektiğinin altını çiziyorlar.

Bu tartışmanın içinde yer alan “hak” “eşitlik” “farklılık” “ayrımcılık” “adalet” gibi anahtar kavramların sağlıklı bir tanımını yapmadan bir sonuca ulaşmak çok mümkün görünmüyor. Kadın hakları savunucularının özellikle “eşitlik” kavramına yükledikleri anlam yeterince etüd edilmiyor. Eşitlik kavramı gerek kültürel ve edebi metinlerde, gerekse ulusal ve uluslararası hukuk metinlerinde sıklıkla kullanılan bir kavram. Örneğin kadın hakları savunucularının, kadın hareketinin en önemli kazanımlarından biri olarak gördükleri CEDAW (Convention on The Elimination of All Forms of Discrimination Against Women - Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi) ayrımcılığın önlenmesi için “equality” yani “eşitlik” kavramını teklif ediyor ve bütün çözüm önerilerini bu kavram çerçevesinde sunuyor. Bu metinlerde niçin adalet kavramının değil de eşitlik kavramının kullanıldığı önemli bir soru işaretidir. O zaman “kadın-erkek eşitliği” dediğimizde, kadınların ve erkeklerin bütün özellikleri dikkate alındığında “kadın=erkek” mi demek istiyoruz? Yoksa kadınlar ve erkekler, bazı yönlerden birbirleriyle eşittir demek mi istiyoruz? Bu ikisi arasındaki fark yeterince dikkate alınmadan yapılacak açıklamalar pek çok yanlış anlaşılmaya yol açabilecektir. Bugün kadın hakları savunucuların “tam bir eşitlik”, “her alanda kadın erkek eşitliği” şeklinde yaptıkları vurgular, kadın ve erkek arasındaki cinsiyetten kaynaklanan farklılıkları yok sayan, kadını ve erkeği matematiksel bir eşitlik içinde alan yaklaşımlar olarak görünmektedir.⁴²

Ancak bütün bu genellemelere rağmen kadınlar ve erkekler arasında bazı farklılıkların bulunduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Bu farklılıkları şunlardır:

- ✓ Kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklar
- ✓ Erkek ve kadın fizyolojisindeki farklılıklar
- ✓ Erkekler ve kadınlar arasındaki psikolojik farklılıklar
- ✓ Erkeklerle kadınlar arasındaki doğal farklılıklar

2.6.1. Kadın Ve Erkek Arasındaki Biyolojik Farklılıklar

Kadın ve erkek arasında cinsiyetten kaynaklanan farklılıkların da benzerliklerin de ayrımcılığa yol açmadan objektif bir şekilde analiz edilmesi büyük önem arz etmektedir. Özellikle günümüzde kadın ve aile politikalarına yön veren eşitlik perspektifinin, farklılıkları niçin görmezden geldiği bilimsel veriler ışığında kritize edilmelidir.

Aşağıda kadın erkek farklılıklarının test edildiği bazı araştırma konuları gösterilmektedir:

⁴⁰ Nisa, 4/1.

⁴¹ Hücurat, 49/13.

⁴² Gültekin, Mücahit, *Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları*, s.8.

Cinsiyet Farklılıklarının Araştırıldığı Konular

1. Benlik Saygısı
2. Akademik Benlik Kavramı
3. Matematik
4. Geometri Ve Uzamsal Beceriler
5. Kıskançlık
6. Meslek Seçimi
7. Yönetici Tarzları
8. Psikolojik Problemler
9. Duygusal Zeka
- 10.Özbakım
- 11.Dil Ve İletişim
- 12.Kendini Açma
- 13.Alışveriş
- 14.Saldırganlık-Rekabet
- 15.Batıl İnanç
- 16.Dindarlık
- 17.Beyin Büyüklüğü
- 18.Empati
- 19.Oyun Ve Oyuncak
- 20.Bilgisayar Oyunu
- 21.İlgi, Beklenti, Yetenek Ve Zekâ
- 22.Fiziksel Özellikler
- 23.Suçluluk
- 24.Hormonlar
- 25.Cinsellik
- 26.Ders Başarısı
- 27.İntihar
- 28.Kekemelik
- 29.Otizm
- 30.Ses Ve Koku Duyumu

Cinsiyetin bir değişken olarak kullanıldığı araştırma konuları bunlarla sınırlı değildir. Daha pek çok konuda cinsiyete dayalı farklılıklar araştırılmıştır. Bu araştırmaların bazılarında erkekler lehine, bazılarında da kadınlar lehine sonuçlar alınmıştır. Bazı araştırmalar da ise bir farklılık gözlenmemiştir.⁴³

2.7. Farklılıkların Biyolojik Kaynaklı Olduğuna İşaret Eden Araştırma Bulguları

Uzmanlar arasında, kadın-erkek davranışları arasındaki farklılıkların sosyo-kültürel faktörlerden mi yoksa doğuştan mı geldiği konusu uzun yıllardır tartışma konusu olmuştur. Ancak son yıllarda yapılan beyin temelli araştırmalar bu farklılıkların doğuştan geldiğine dair güçlü kanıtlar sunmaktadır.⁴⁴ Eşel (2005) de konuya ilişkin yaptığı taramada “Son yıllarda yapılan nörobilimsel çalışmalar bu farkın iki cins arasındaki beyin farklılıklarından (anatomik, fizyolojik, nörohumoral ve işlevsel) kaynaklandığı düşüncesini desteklemektedir” vurgusunu yaparak “Kadın ve erkek beyinlerinin farklı oluşu bilimsel araştırma sonuçlarına göre tartışılmaz bir gerçektir” demektedir.

Cinsiyete dayalı davranışsal farklılıkların biyolojik kökenli olduğunu gösteren kanıtların gücü giderek artıyor. Özellikle son yıllarda beyin görüntüleme tekniklerinin geliştirilmesiyle birlikte kadın-erkek davranış farklılıklarının yapısal arka planına ışık tutan çalışmalar oldukça çarpıcı sonuçlar ortaya koyuyor. Ruigrok’un (2014) bir ekiple birlikte yürüttüğü araştırmanın sonuçları basında da oldukça ilgi gördü. Ruigrok ve araştırma ekibi (2014) erkek ve kadın beyninin yapısal farklılıklarına ilişkin kapsamlı bir meta-analiz çalışması yapmışlardır. 1990–2013 yılları arasında yayınlanan 5095 araştırmanın içinden uygun olan 167 araştırmanın tam metnini incelemişlerdir. Araştırmada 18 ila 80 yaş aralığındaki bireylerin verileri çalışmaya dâhil edilmiştir. Nörolojik araştırmaların son yirmi yılına ışık tutan araştırmanın sonuçları kadın-erkek farklılıklarına ilişkin çarpıcı sonuçlar vermiştir. Daha önceki yapılan araştırmalarda erkek beyninin

⁴³ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.13.

⁴⁴ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.18.

kadın beynine oranla daha büyük olduğu zaten bilinmekteydi. Ama ekip bu araştırmada bölgesel farklılıkları da incelemiştir.

Buna göre erkek beyni kadın beynine oranla;

Toplam Beyinde	% 11
İntrakranial Alanda	% 12
Serebellumda	% 10
Gri Cevherde	% 9
Beyaz Cevherde	% 13
Beyin Omurilik Sıvısında	% 11.5
Beyincikte	% 9, oranında daha büyük bulunmuş.

Ayrıca kadın ve erkeklerin duyu organlarına ilişkin yapılan çalışmalarda da anlamlı sonuçlar ortaya koyulmuştur. New York City Üniversitesi'nden Abramow'un yaptığı bir araştırma kadınların düşük sesleri daha iyi duyduklarını ortaya koymuştur. Ayrıca kadınların dokunma duyusunun da erkeklere oranla 10 kat daha duyarlı olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵

Cinsiyete bağlı bazı davranış farklılıklarının biyolojik kökenli olduğunu savunan bilim insanları sosyal davranışların farklılıklarının tamamen çevreye atfedilmesi konusunda aceleci olunmaması gerektiğini belirtiyorlar. Bugüne kadar yapılmış pek çok araştırma çok farklı kültürlerde kadınlar ve erkekler arasında benzer farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Bu farklılıkların bazıları çevresel faktörlerle açıklanabilirken, bazılarını kültürel ve çevresel faktörlerle açıklamak daha zor görünmektedir. Bunun sebebi açıktır: Çünkü erkek ve kadınların bazı biyolojik özellikleri farklıdır. Bunun da algı, tutum, duygu, davranış gibi psikolojik ve sosyal özellikleri etkilemesi doğaldır.⁴⁶

Yapılan bilimsel çalışmalarda kadın ile erkeğin birbirinden farklı olduğu durumlar şunlardır:⁴⁷

1. Araştırmalara göre erkek beyindeki bağlantılar aynı beyin lobunda önden arkaya doğruyken, kadın beyinde sağ ve sol loblar arasında gerçekleşir.
2. Kadınların akciğer kapasitesi erkeklere göre %30 daha azdır.
3. Erkek beyinde gri madde fazlayken, kadın beyinde beyaz madde daha fazladır ki bu da kadın beyinde sinir sinyallerinin daha hızlı iletildiği ve kadınların daha hızlı düşünüp karar verdikleri anlamına gelir.
4. Çalışmalar aşırı stres altında ve kriz durumlarında kadınların duygularına göre erkeklerin ise mantıklarına göre karar verdiğini ortaya koymuştur.
5. Hayat kadınlığı haricindeki tüm suçlarda erkekler kadınlara göre çok daha baskın tutuklanma oranına sahiptir.
6. Kadın beyindeki problem çözmeden sorumlu ön beyin lobu ve limbik korteks erkeklere nazaran daha büyüktür, bu da kadınları sorun çözmeye daha başarılı yaparken, onların daha duygusal olmalarının da sebebidir.
7. Daha büyük parietal kortekse ve amigdalaya sahip olmalarından dolayı erkekler genel olarak harita okumada, üç boyutlu düşünmede ve matematikte daha başarılıyken kadınlar dil öğrenmede ve sanatta daha başarılıdır.
8. Kadınlar yüksek sıcaklıklarla baş etmede erkeklere göre daha başarılıdır çünkü metabolizmaları daha az yavaşlar.
9. Araştırmalar göstermiştir ki kadın ile erkek arasındaki farklılıkların temeli nörolojik ve genetikdir yani bu farkların kültürden kültüre büyük değişimler göstermesi çok zordur.
10. Erkekler kadınları etkilemek için "komik olma" silahına çok sık başvururken, kadınlar komik ve eğlenceli olmayı çok nadiren denerler, erkeklerin kadınlarda mizah duygusunun olmadığını düşünmesinin temel sebebi budur.
11. Kadınlarda intihara teşebbüs oranı erkeklerin üç katıdır, buna karşın erkeklerde intihar sonucu ölüm oranı çok daha yüksektir. Bunun sebebi intihar etme yolu tercihidir. Kadınlar sıklıkla ilaçla intihar etmeyi denerken, erkekler daha çok silahı tercih etmektedir.

⁴⁵ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.23.

⁴⁶ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.36.

⁴⁷ <https://onedio.com/haber/kadin-ile-erkegin-birbirinden-farkli-oldugunu-ortaya-koyan-20-bilimsel-gercek-495959>

12. Kadınlar genellikle hoşlandıkları bir erkeği son derece gizli bir şekilde inceler, flört etmeye veya ilk hamleyi yapmaya karar verdiklerinde dahi bir erkeğin bunu anlaması bir hayli zamana alabilir.
13. Ortalama olarak erkekler kadınlardan fiziki olarak %50 daha güçlüdür.
14. Birçok psikolog erkeklerin görsel yönelimli olduğunu iddia etmektedir, yani romantizme veya kişiliğe daha az önem vermektedir.
15. Adet döngüsü, hamilelik, emzirme ve menopoz gibi üremeye ilgili durumlarından dolayı kadınlar erkeklerin asla yaşamadıkları duygusal dalgalanmalar yaşarlar.
16. Yakın zamanda yapılan araştırmalar, erkeklerin hayatlarında denge, güvenlik ve bir ilişkiyi sürdürme konusunda sabırlı olma arzularının ve ihtiyaçlarının kadınlardaki kadar güçlü olmadığı konusunda ısrarcıdır.
17. Yakın zamanda yapılan bir araştırma kadın beyninde erkek beynine kıyasla %50 daha fazla koku hücreleri bulunmaktadır, bu da kadınların koku duyularının erkeklerden çok daha iyi olduğunu göstermektedir.
18. Erkek beyni kadın beyninden daha büyüktür. Ancak bu büyüklük erkeklerin daha zeki olduğu anlamına gelmez, testler göstermiştir ki zeka ile cinsiyet arasında hiçbir kabul edilebilir bağlantı yoktur. Beyin büyüklüğündeki bu farkın tek sebebi vücut ölçülerindeki farktır.
19. Araştırmalar göstermiştir ki kadınlar yıldönümlerini, doğum günlerini, vs. hatırlamaya daha meyilliyken erkekler fatura son ödeme tarihlerini, vergi tarihlerini, vs. hatırlamada daha başarılı.
20. Yine araştırmalara göre anneler çocukları ile daha doğmadan önce, karınlarındaiken bir bağ kurarken, erkekler ancak doğumdan birkaç ay sonra, bebek gülmeye, tepki vermeye ve kendileriyle etkileşime geçmeye başladıktan sonra bu bağı kurabiliyor.

2.8. Kadın Ve Erkek Arasındaki Çevresel/Kültürel Faktörlerle Açıklanabilecek Farklılıklar

2.8.1. Duygusallık

Kadınların erkeklere oranla daha merhametli olduğunu gösteren bazı bilimsel bulgular tespit edilmiştir. Ayrıca kadınların mistik ve astrolojik olaylara, açıklamalara daha çok ilgi duydukları kanısını test eden araştırmalar yapılmıştır. Kadınların ve erkeklerin farklılaştığı konulardan birisi de kıskançlık konusudur. Araştırmalara göre kadınlar erkeklere oranla daha fazla duygusal kıskançlık, erkekler ise kadınlara oranla daha fazla cinsel kıskançlık yaşamaktadır.⁴⁸

2.8.2. İletişim ve İlişki

Kadınların dertlerini, sorunlarını daha kolay ve daha çok kişiyle paylaştıklarına ilişkin yaygın bir kanı söz konusudur. Bu konu kendini açma, kendini ifade etme özelliğiyle ilişkilidir. Yapılan bir araştırmada kadınların kendini açma/kendini ifade etme davranışı erkeklere oranla daha yüksek çıkmıştır. Fakat erkelerin sosyal ilişkilerde ve sosyal olaylarda liderlik etme özelliğinin daha güçlü olduğu kanaati yaygındır. Ancak bunun yetiştirme ve kültürel faktörlerle ilişkili olduğuyla ilgili eleştiriler yapılmaktadır.⁴⁹

2.8.3. Teknolojiye Yaklaşım

Yapılan araştırmalara göre, erkekler kadınlara oranla daha fazla bilgisayar oyunu oynamaktadır ve erkekler serüven-aksiyon, dövüş oyunlarını tercih ederken kadınlar keşif ve platform oyunlarını tercih etmektedirler. Yine bir başka araştırmada erkeklerin bilgisayar özyeterlilik algısının kadınlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur.⁵⁰

2.8.4. İlgi ve Değerler

Bazı araştırmalar erkek ve kadınların önemsedikleri değerler arasında da farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Allport ve Vernon yaptıkları araştırmalarda erkeklerin teorik, ekonomik ve politik değerlere, kadınların ise estetik, dini ve sosyal değerlere daha fazla önem verdiklerini tespit etmişlerdir. Kadınların erkeklere oranla dindarlık özelliğine daha fazla sahip olduğunu gösteren pek çok araştırma sonucu yayınlanmıştır. Kadınların erkeklerden daha dindar olduğu yönündeki bulguları Türkiye’de yapılan araştırmaların bir meta analizini yaparak test etmişlerdir. Farklı örneklerle yapılan 11 farklı araştırmanın incelendiği çalışmada kadınların dindarlık boyutunda erkeklerden daha dindar olduğu olgusunun Türkiye için de geçerli olduğunu ortaya koymuştur.⁵¹

⁴⁸ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.38.

⁴⁹ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.38.

⁵⁰ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.39.

⁵¹ Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.40.

2.8.5. Psikolojik Yapılar

Psikolojik problemlerin şiddeti, yaygınlığı ve gösterilen semptomlar arasında da cinsiyete dayalı farklılıklar bulunmuştur. Anksiyete bozukluklarında görülen semptomların cinsiyete göre farklılaşp farklılaşmadığını araştıran Bal (2010); kadınların hem durumluk, hem sürekli kaygılarının erkeklere oranla daha şiddetli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada Hamilton Anksiyete Değerlendirme Ölçeğinde somatik belirtiler ve depresif mizaç alt ölçek puanları, kadınlarda erkeklerden anlamlı düzeyde yüksek çıkmıştır. Erkeklerin öfke ve buna bağlı olarak saldırganlık davranışını daha fazla gösterdikleri bugüne kadar yapılan pek çok çalışmayla ortaya konulmuştur. Bu konunun önemli göstergelerinden birisi de cinsiyetler arasındaki suçluluk oranlarıdır. Erkekler daha çabuk öfkelenme ve öfkelerini saldırganlık olarak yansıtması sebebiyle suça karışmaya daha meyillidir. Dünyanın çoğu yerinde araştırmalar erkeklerin daha fazla şiddet, saldırganlık ve suçla ilişkili davranışlar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hemen hemen bütün toplumlarda suçluların büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır.⁵²

2.9. Kadın ve Erkek Arasındaki Farklılıkların Kadın Tanıklığına Olan Etkileri

Yukarıda özetle sunduğumuz kadın ve erkek arasındaki farklılıkların kadınların tanıklığına olan etkileri şunlardır:

2.10. Biyolojik Farklılığın Kadınların Tanıklığına Olan Etkileri

Kadınların regil/hayz, doğum ve çocuk emzirme gibi hallerinde psikolojilerinde bazı olumsuzluklar yaşarlar.⁵³ Şöyle ki:

- Unutkanlık
- Ani değişiklikler
- Uyarıma duyarlılık
- Kötü konsantrasyon
- Gerilim

Bu durumlarda kadınların tanıklıkları sağlıklı olmayabilir.

2.11. Fizyolojik Farklılığın Kadınların Tanıklığına Olan Etkileri

Kadınların ruh halinin erkeklerden daha gergin olmalarının olumsuzlukları:

- Unutkanlık olma ihtimalinden dolayı islam hukukunda kadınların mali konulardaki tanıklıkları iki kadının tanıklığı telafi edilmeye çalışılmıştır.
- Sahip oldukları bilgilerin karıştırılması,
- İfadelerinin sunumunu kontrol edememeleri,
- Zihinsel durumlarının karışıklığı,

2.12. Psikolojik Farklılığın Kadınların Tanıklığına Olan Etkileri

Kadınların duygusal açıdan çok hassas olduklarını yukarıdaki bilimsel araştırmaların sonuçlarından gördük. Özellik ceza hukukunda kadınların tanıklık etmeleri onları olumsuz etkileyecektir. Mesela, cinayet davalarında veya zina suçlarının ispatında kadınların aşırı merhametli olmalarından dolayı onların tanıklığı adaletin gerçekleştirilmesine engel olabilir.

3. SONUÇ

Yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında sonuç olarak şunları sıralayabiliriz:

- Hak ve adaletin yerini bulması hususunda tanıklık önemli ve ihmale gelmemesi gereken bireysel ve külfetli bir görevdir.
- Öncelikle nasslarda kadının tanıklığının erkeğin tanıklığına denk sayılmadığı açık ve nettir.
- Naslarda kadının tanıklığı hususunda malî/borçlar hukukunda bir kısıtlama vardır. Ancak malî davalarda hâkime kesin kanaat verdikten sonra kadının şahitliğini kabule mani bir nass yoktur.

⁵² Gültekin, Mücahit, a.g.e, s.43.

⁵³ Mayise Ahmed en-Neyyal, *Kadın psikolojisi*, s.55.

4. Ceza davalarında kadın tanıklığının kabul edilmemesi, müslüman kadının onur ve haysiyetini korumak hedeflenmektedir.
5. Yalnızca kadınların bilgisi olduğu özel durumlarda kadınların yalnız başlarına tanıklık etmeleri yeterli görülmüştür.
6. Mescid, hamam gibi kadınlara ait özel yerlerde meydana gelecek yaralama ve cinayetlerde de kadınların tek başına tanıklıkları yeterli görülmüştür.
7. Bir erkek iki kadın tanıklığı meselesi genel anlamda kadının sosyal hayattaki aktivitesi ile ilintili bir durumdur. Sosyo-kültürel hayatta kadının rolü ve aktivitesi artıkça kadının tek başına veya bir erkek bir kadın birlikte tanıklık etmelerine kanaatimizce açık ve net bir engel yoktur.
8. Tanıklık konusunu, kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet eşitliğinden hareketle değil de adaletin gerçekleşmesine katkı sağlamak açısından ele alınması kanaatimizce daha doğru olur.
9. Kadınların tanıklığında hata ve yanılma ihtimallerinin olabileceği durumlarda ise ikinci bir kadın tanığın istenmesi adaletin gerçekleşmesi içindir, yoksa kadınları aşağılamak için değildir.

KAYNAKÇA

Abderi, (1994/1416), Muhammed b. Yusuf b. Ebi'l-Kasım b. Yusuf el-Abderi, (ö.897/1492), *et-Tac ve'l İklil li-Muhtasar-ı Halil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Ali Haydar, (1330) Hoca Emin Efendizade (ö.1355/1936), *Dürrü'l-Hükkâm Şerhü Mecelletü'l-Ahkâm*, İstanbul.

Amili, (1991/1412), İbnü'l-Hür Muhammed b. Hasan b. Ali el-Meşgari Hür el-Amili, (ö.1104/1693), *Vesailü's-Şia ila tahsili mesaili's-şeria = Tafsilu vesaili's-Şia ila tahsili mesaili's-şeria*, tashih ve tahkik Abdürrahim Rabbani Şirazi, Beyrut, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî.

Aynî, (1980/1400), Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefi (ö.855/1451), *el-Binaye fi Şerhi'l-Hidaye*, tashih Muhammed Ömer. Dârü'l-Fikr.

Beyhaki, (1994/1414), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhaki, (ö.458/1066), *es-Sünenü'l-kübra*, thk. Muhammed Abdü'l-Kadir Ata, Mekke, Mektebetü'd-Darü'l-Baz.

Bilmen, (1967), Ömer Nasuhi, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul.

Buhuti, (1982), Şeyh Mansur b. Yunus b. Selahiddin el-Hanbeli (ö.1051/1641), *Keşşafü'l-Kına' an Metni'l-İkna'*, Beyrut: Dârü'l-Fikr.

Çalık, (2012), Bünyamin, *Kadızzade Muhammed Arif Efendi'nin "Bahru'l Fetâvâ" Adlı Eserinin Fetvâ Açısından Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Dârekutni, (1996/1386), Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö.385/995), *Sünenü'd-Dârekutni*, thk. Abdullah Haşim Yemani Medeni, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife.

Dârimî, (1987), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, (ö.255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Fevâz Ahmed ez-Zemerli, Hâlid es-Sebi' Âlemi, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.

Derdir, (2006/1427), Ebü'l-Berekat Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Adevi, (ö.1201/1786), *eş-Şerhü'l-Kebir ala Muhtasari Halil*, el-Mektebetü'l-Asriyye.

Ebü Ya'la, (1986), Ahmed b. Ali b. el-Müsenna Ebü Ya'la el-Mevsili,(ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsili*”, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas.

Ettafeyyiş, (1972/1392), Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Salih Hafsi Adevi Ettafeyyiş, (ö1332/1914), *Şerhu Kitâbi'n-Nil ve şifai'l-alil*, Beyrut, Dârü'l-Feth.

Gültekin, (2014), Mücahit, Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları, Aile Akademisi Derneği, Bursa.

Hârûnî, (1427/2006), Ahmed b. Hüseyin b. Harun b. Hüseyin (ö.411/1020), *Şerhu't-Tecrîd fi Fikhi'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahya Salim Azzân, Hamid Cabir Ubeyd. Merkezü't-Türas ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'a.

- Hattab, (2003/1423), Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman Ruayni Hattab, (ö.954/1547), *Mevahibü'l-celil li-şerhi Muhtasarı Halil*, zabtuhu ve harrace ayete ve ehâdîse Zekerıyyâ Umeyrat, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb.
- Hilli, (1985/1405), Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. Hasen b. Ebî Zekerıyyâ Yahyâ Muhakkık Hilli, (ö.676/1277), *el-Muhtasarü'z-nâfi' fi fikhi'l-İmâmiyye = en-Nâfi' fi muhtasari's-Şerâ'i'*, Beyrut: Dârü'l-Edvâ.
- İbn Abdülber, (1980), Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, (ö. 463/1071), *el-Kâfi fi fikhi ehli'l-medîne*, thk. Muhammed Muhammed Muritani, Riyad, Mektebetü'r-Riyad.
- İbnü'l-Arabi, (1974), Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri İbnü'l-Arabi, (ö.543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Kahire, İsa el-Babi el-Halebi,
- İbn Asker, (1945), Şihabeddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Asker el-Bağdadi, *İrşadü's-salik ila eşrefi'l-mesalik fi fikhi'l-imam malik*, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi.
- İbn Cüzey, (1977), Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi İbn Cüzey, (ö.741/1340), *el-Kavaninü'l-fikhiyye*, Beyrut: Dârü'l-Kalem, Beyrut.
- İbn Ferhun, (1883), Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhun, (ö.799/1397), *Tebziratü'l-hükkam fi usuli'l-akziye ve menahici'l-ahkâm*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, (ö.456/1064), *el-Muhalla*, tahkik Ahmed Muhammed Şakir, Kahire, İdaretü't-Tibaati'l-Müniriyye, 1347.
- İbn Hibban, (1973), Ebû Hâtım Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, (ö.354/965), *Kitâbü's-sikat*, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye.
- İbn Kayyim, (1973), Muhammed b. Ebi Bekir Eyyub ez-Zer'i Ebu Abdullah İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Âlemin*, Daru'l-Cil, Beyrut.
- İbn Kayyim, (1317), Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, (ö.751/1350), *et-Turukü'l-hükmiyye fi s-siyaseti's-şer'iyye*, Kahire, Matbaatü'l-Âdâb.
- İbn Kudâme, (1405), Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî (ö.620/1223), *el-Muğni*, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, Riyad, 1971; Beyrut, Daru'l-Fikir.
- İbn Manzûr, (1708/1119), Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, (ö.1311/1894), *Lisânu'l-Arab*, Dârü'l-Mearif,
- İbn Rüşd, (1975), Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Matbaatü Mustafa el-Bâbî, Mısır.
- İbnü'l-Hümmam, (1315), Kemalüddin Muhammed b. el-Hümmam Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesu'd es-Sivasî (ö.681/1282), *Şerh ü Fethi'l-Kadir*, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1970/1389. Mısır: Mektebet-ü Seyyid Muhammed.
- İbnü'l-Münzir, (1986), Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim İbnü'l-Münzir en-Nisaburi, (ö.309/921), *el-İcma'*, thk. Abdullah Ömer Barudî, Beyrut, Dârü'l-Cinan.
- Karafî, (1211), Şihabüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, (ö.684/1285), *el-Füruk*, Mısır.
- Maverdî, (1994/1414), Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdî, (ö.450/1058), *el-Havi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Meclisi, (1983/1403), Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali Meclisi, (ö.1110/1698), *Bihari'l-envari'l-câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethar*, Beyrut, Müessesetü'l-Vefa,
- Merginanî, (2000/1420), Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr Merginani, (ö.593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, thk. Muhammed Muhammed Tamir, Hafız Aşur Hafız, Kahire, Dârü's-Selam.
- Mevsilî, (1951/1370), Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd b. Mahmud el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö.683/1284) *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, ta'lik; Mahmud Ebu Dakika.
- Nâsi, Aslan, (1999), *Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetvâ ve Kazâ Münasebeti*, Dinin Araştırmalar Dergisi, Mayıs-Ağustos.

- Neyyal, (2011), Mayise Ahmed en-Neyyal, *Kadın psikolojisi*, Darü'l-Ma'rifeti'l-Camiyye.
- Sa'di, (1984), Ebû Ceyb, *Mevsuatü'l-icma' fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dımaşk, Dârü'l-Fikr.
- Sehnûn, (1415/1994), Abdüsselâm b. Saïd et-Tenûhî, (ö.240/854), *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Semnani, (1984), Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed er-Rahbi Semnani, (ö.499/1106), *Ravzatü'l-kudat ve tarikü'n-necat*, thk. Selahaddin Abdüllatif en-Nahi, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- Serahsî, (2000), Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl, (ö.483/1090), *el-Mebsût*, thk. Halil Muhiddîn Meys, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Suyûti, (1959), Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, (ö.911/1505), *el-Eşbah ve'n-nezair fi kavaidi ve fîru'i fikhi'ş-Şafi'iyye*, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi.
- Şamil İslam ansiklopedisi, (1991), red. Ahmed Ağırakça, İstanbul, Şamil Yayınevi.
- Şaşı, (1980/1400), Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Kaffâl Şaşı, (ö.507/1114), *Hilyetü'l-ulema fi ma'rifeti mezahibi'l-fukaha*, thk. Yasin Ahmed İbrâhim Deradeke, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle; Amman: Dârü'l-Erkam.
- Şirbînî, (1997/1418), Şemsüddîn el-Hatîb Muhammed b. Ahmed el-Kâhirî, (ö.977/1570), *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Marife, Beyrut.
- Tûsî, (1983), Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Alî Tûsî, (ö.460/1067), *en-Nihaye fi mücerredi'l-fikh ve'l-fetava*, trc. Muhammed Bakır Sebzevari, Tahran, Danişgah-ı Tahran.
- Uneysi, (1993), Ahmed b. Kâsım el-Uneysi el-Yemani San'ani, *et-Tacü'l-müzheb li-ahkâmî'l-mezheb şerhu metni'l-ezhar fi fikhi'l-eimmeti'l-ezher*, San'a, Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye,
- Zeylai, (1973/1393), Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Zeylai, (ö.762/1360), *Nasbü'r-riye li-ehâdisi'l-Hidaye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Zeylai, (1896/1313), Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen Zeylai, (ö.743/1342), *Tebyinü'l-Hakaik fi Şerhi Kenzi'd-Dekaik*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye.
- Zuhayli, (2008), Muhammed Mustafa ez-Zuhayli, *Fıkhü'l-Kaza ve'd-Da'vâ ve'l-İsbat*, Şarika Üniversitesi.
- Zuhayli, (1985/1405), Vehbe Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, Dımaşk, Dârü'l-Fikr,
- Zuhayli, (1992), Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, (Trc. Kurul) Risale, İstanbul.